

Tikinčiųjų teisių sąjūdis Lietuvoje: didžiausio aktyvumo dešimtmetis (1972–1982 m.)

Katalikų Bažnyčios kova dėl tikinčiųjų teisių nebuvo visiškai nutrūkusi nuo pat sovietų okupacijos pradžios. Pirmaisiais dešimtmečiais pasipriešinimo religinio gyvenimo suvaržymams iniciatoriai buvo Bažnyčios hierarchai. Tačiau iki XX a. septintojo dešimtmečio pradžios sovietų valdžiai pavyko neutralizuoti pasipriešinimą iš viršaus ir nuo tol ji jau gana efektyviai kontroliavo vyskupijų valdytojų nuotaikas ir veiksmus. Todėl po kelerių metų sustabdyti tolesnį Bažnyčios padėties blogėjimą iniciatyvos jau ėmėsi eiliniai kunigai ir tikintieji. Septintojo dešimtmečio antroje pusėje Lietuvoje prasidėjusį tikinčiųjų teisių sąjūdį chronologiškai galima suskirstyti į tris etapus: 1) septintojo dešimtmečio vidurys–1971 m.; 2) 1972–1982 m.; 3) 1983–1988 m. Čia mėginsime plačiau aptarti antrąjį etapą, kuriam būdingas didžiausias tikinčiųjų aktyvumas, stengsimės išryškinti jo specifiką ir poveikį sovietų valdžios politikai.

Šio etapo pradžią žymėjo aktyvus pasauliečių įsitraukimas į sąjūdį ir naujų veikimo formų atsiradimas. Abu šie procesai prasidėjo beveik vienu metu. 1972 m. kovo 19 d. pasirodė pirmasis „Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronikos“ numeris, o po kelių dienų Jungtinių Tautų generalinį sekretorių Kurtą Waldheimą pasiekė ir Lietuvos katalikų memorandumas, adresuotas Leonidui Brežnevui, kurį, kaip teigiama, pasirašė 17 054 asmenys. „Kronikos“ atsiradimo data, kaip ir Romo Kalantos susideginimas, yra plačiai nušviesti isto-

riografijoje, tačiau to negalima pasakyti apie ne mažiau svarbų įvykį – minėto memorandumo pasirodymą. Pagal parašų skaičių šią peticiją visoje Sovietų Sąjungoje tuo metu lenkė tik Krymo totorių kolektyviniai prašymai dėl teisės grįžti į savo tėvynę. Neatmestina galimybė, kad žinia apie „17 000 memorandumą“, kurią plačiai komentavo Vakarų spauda („New York Times“ apie tai rašė 1972 m. kovo 28 d.) ir radijo stotys, galėjo netiesiogiai paskatinti ir 1972 m. gegužės mėn. įvykius Kaune.

Sovietų valdžia į šio memorandumo pasirodymą reagavo ne mažiau jautriai nei į jaunimo neramumus. Vos pasklidus informacijai apie memorandumą, labai operatyviai buvo imtasi atsakomųjų priemonių. Suiminėti ir tardyti parašų rinkėjai ir pasirašiusieji, Religijos reikalų tarybos (RRT) įgaliotinis ir KGB darė spaudimą Lietuvos vyskupams ir vyskupijų valdytojams, kad jie pasmerktų šią akciją. Jau 1972 m. balandžio 11 d. jie paskelbė bendrą ganytojišką laišką, kuriame peticijų organizatoriai buvo apkaltinti dėl neatsakingų veiksmų, esą sukeliančių nesusipratimus tarp valdžios ir Bažnyčios, komplikujančių Bažnyčios padėtį. Nors RRT įgaliotinis RRT ir LSSR vadovybę informavo, kad šį laišką perskaitė apie 80 proc. parapijų klebonų¹, „Kronika“ tvirtino, kad ištiesai laišką skaitė tik nežymi kunigų dalis. Atrodo, kad tiesa slypi kažkur per vidurį. Tą patvirtina ir įgaliotinio informacijos palyginimas su vietos valdžios pareigūnų ataskaitomis. Pavyzdžiui,

Jurbarko rajono, kur tuo metu veikė 15 katalikų parapijų, vykdomojo komiteto pirmininko pavaduotoja pranešė, kad laiško visai neskaitė 8 klebonai, 2 jį komentavo ir tik 5 perskaitė visą tekstą². KGB savo kanalais taip pat stengėsi neutralizuoti „17 000 memorandumo“ poveikį. LSSR KGB pirmininko Juozo Petkevičiaus teigimu, išėvijos spaudoje buvo išspausdintas agento Vagnerio straipsnis, kuriame bandyta įrodyti, kad memorandume pateikti faktai neatitinka tikrovės³.

Vyskupijų valdytojų perspėjimai akivaizdžiai nepadarė didesnio poveikio tikintiesiems. Po metų laišką LSSR švietimo ministerijai dėl tikinčiųjų diskriminavimo mokymo įstaigose pasirašė 14 604, o peticiją RRT įgaliotiniui dėl religinės spaudos trūkumo – 16 800 asmenų. Tokia situacija kėlė nemažai rūpesčių režimui. LSSR KGB pirmininkas taip apibūdino tuometinę padėtį: „1972 m. labai padaugėjo priešišku negatyvaus elgesio faktų – be antivisuomeninių jaunimo veiksmų Kaune, išplito antirusiškos nuotaikos, padaugėjo Tėvynės išdavimo, antitarybinių lapelių ir anoniminių dokumentų platinimo atvejų, nacionalistinių užrašų ir kitokių nusikalstamų veiksmų. Savo priešišką veiklą labai suaktyvino reakcingai nusiteikusi dvasininkijos dalis, kuri iš esmės pradėjo atvirą politinę kovą su Tarybų valdžia. Priešiška nusiteikę elementai puoselėja viltį, kad galės kovoti su Tarybų valdžia dabartinėmis sąlygomis; šiuo pagrindu nacionalistai ir reakcingai nusiteikę bažnytininkai konsoliduojasi tarpusavyje“⁴.

Tikinčiųjų aktyvumo padidėjimas ir kartu opozicinių visuomenės nuotaikų sustiprėjimas vertė sovietų valdžią daugiau dėmesio skirti religinio gyvenimo kontrolės klausimams. Valdžios atstovams atrodė, kad būtent tokio dėmesio stoka ankstesniais metais labiausiai paskatino Bažnyčios aktyvumą. Tai buvo pabrėžiama 1973 m. rugpjūčio 28 d. LKP CK biuro patvirtiname nutarime „Dėl priemonių, kaip sustiprinti ateistinę propa-

gandą ir kovą prieš reakcingų katalikų dvasininkijos ir klerikalinių elementų veiklą respublikoje“ bei 1973 m. rugsėjo mėn. įvykusiame rajonų ir miestų vykdomųjų komitetų bei atitinkamų respublikinių žinybų atstovų pasitarime.

Pirmosios masinės peticijos aiškiai pademonstravo Bažnyčios galimybes mobilizuoti tikinčiuosius atviram protestui. Kita vertus, jos neturėjo jokių praktinių padarinių, todėl vėliau nesistengta kiekvienu atveju surinkti kuo daugiau parašų. Daugiausia dėmesio buvo skiriama pagrindinės periodikos leidybai. Išlaikiusi pirmąją represijų bangą 1973 m. pabaigoje, „Kronika“ tapo svarbiausia kovotojų dėl tikinčiųjų teisių komunikacijos ir kovos priemone; ji pamažu griovė informacijos monopolį, kurio išlaikymas buvo vienas svarbiausių režimo stiprybės šaltinių. XX a. aštuntojo dešimtmečio antroje pusėje atsiradę nauji katalikiškos pasaulėžiūros pagrindiniai periodiniai leidiniai, priešingai negu „Kronika“, orientavosi ne į vadinamąją „faktų kalbą“, nors jos taip pat visiškai neignoravo, o į krikščioniškosios pasaulėžiūros propagavimą. Jų pagrindinis tikslas buvo kovoti ne dėl tikėjimo laisvės, bet dėl paties tikėjimo, kuriant prielaidas atsispirti ateistinei indoktrinacijai, kuri tuo metu jau buvo pasidariusi daug rafinuotesnė ir kokybiškesnė, lyginant su ankstesniais dešimtmečiais.

Pažymėtina, kad katalikiška kryptis aiškiai dominavo tarp pagrindinės periodikos leidinių. Iš 10 pagrindinės spaudos „aukso“ metais – 1979-aisiais – leistų pagrindinio periodinių leidinių net 6 buvo kaip tik šios krypties. Katalikiški pagrindinio periodiniai leidiniai akivaizdžiai išsiskyrė ir bendru išleistų numerių skaičiumi. Kiek yra žinoma, 1972–1982 m. Lietuvoje iš viso buvo išleista apie 200 pagrindinių periodinių leidinių numerių, iš kurių net tris ketvirtadalius sudarė katalikiški leidiniai. Prielaidas katalikiškai pagrindinei periodikai pirmauti tarp kitų pagrindinių leidinių sudarė jau iki tol kelis dešimtme-

čius sėkmingai veikusi religinės savilaidos organizacinė sistema. Perimdama naujas technines priemones, ji be didesnių problemų galėjo patenkinti ir naujus poreikius: be maldaknygių, pamokslų rinkinių, verstinių knygelių, gaminti ir periodinius leidinius.

Tačiau ne vien parašų po peticijomis ir periodinių leidinių kiekis rodė, kad tikinčiųjų teisių sąjūdis tuo metu buvo pagrindinė opozicijos jėga Lietuvoje. Kitų pasipriešinimo kryptių dalyvių daugumą aštuntajame–devintajame dešimtmečiais taip pat sudarė aktyvūs katalikai, dėl to tikinčiųjų teisių sąjūdis Lietuvoje buvo glaudžiai susijęs su kitomis opozicijos kryptimis. Kunigai ir aktyvūs katalikai pasauliečiai aktyviai dalyvavo 1976 m. pabaigoje susikūrusios Lietuvos Helsinkio grupės (toliau – LHG) veikloje, nemažai šios grupės parengtų dokumentų buvo skirta Katalikų Bažnyčios ir tikinčiųjų padėčiai Lietuvoje. Netgi eurokomunistinės pakraipos pagrindiniame leidinyje „Perspektyvos“ plačiai buvo gvildenamos religijos laisvės problemos, informuojama apie Tikinčiųjų teisėms ginti katalikų komiteto (toliau – TTGKK) veiklą, o vienas iš jo leidėjų – Vytautas Skuodis – 1980 m. tapo TTGKK nariu. Ir Lietuvos laisvės lyga, vėliau neretai kritikavusi „Kronikos“ leidėjus dėl per mažo dėmesio bendriems tautiniams reikalams ir nuosaikumo, kaip vieną pirmųjų savo uždavinių įrašė religinės sąmonės ugdymą, o jos narių daugumą taip pat sudarė aktyvūs katalikai pasauliečiai.

Komunistus ypač erzino tai, kad kai kurie kunigai ir aktyvesni katalikai propagavo „lietuvio kataliko“ teoriją, t. y. teigė, jog tikru patriotu gali būti tik katalikas, jog išnykus katalikybei, neliks ir lietuvių. Sovietų valdžios atsakas į šią tendenciją buvo dvejopas. Viena vertus, suaktyvintos propagandininkų pastangos siekiant įtikinti, kad Katalikų Bažnyčia praeityje visuomet buvo abejinga tautiniams idealams. Kita vertus, sovietų valdžia buvo priversta toleruoti aštuntajame dešimtmetyje sustiprėjusį etnografinį nacionalizmą, pasi-

reiškusį kraštotyrimu sąjūdžiu, etnografinių ansamblių suklestėjimu. Kartu valdžia stengėsi kontroliuoti šio reiškinių pobūdį, pirmiausia aiškiai atriboti ar net supriešinti sterilizuotą tautiškumą su krikščioniškąja tradicija. Nors dalis kraštotyrimo sąjūdžio dalyvių (daugiausia kauniečiai) buvo artimai susiję su katalikiška opozicijos kryptimi, dalyvavo bendruose su Eucharistijos bičiuliais renginiuose, nemažai kraštotyriminkų ir žygeivių labiau vertino pagoniškosios Lietuvos kultūros liekanas, jiems įdomesnis ir aktualesnis buvo pagoniškas tradicinių švenčių turinys (ypač su-reikšminta Rasos šventė). Tautinės ir religinės opozicijos samplaika vertė ir sovietų režimą labiau koordinuoti atsakomuosius veiksmus. Tuo tikslu 1977 m. prie LKP CK šalia jau anksčiau veikusios Mokslinės-ateistinės propagandos tarybos buvo įsteigta ir Kovos su buržuazine ideologija, internacionalinio ir ateistinio auklėjimo koordinavimo taryba.

Reaguojant į opozicijos stiprėjimą nedidelės nuolaidos buvo daromos ne tik tautiniams jausmams, bet ir Bažnyčiai. 1976 m. sausio 29 d. RRT patvirtintose rekomendacijose dėl tolesnės politikos Bažnyčios atžvilgiu Lietuvoje, be tradicinių raginimų griežtinti religinio gyvenimo kontrolę, pasiūlyta leisti religinį žurnalą lojaliai dvasininkų daliai, spręsti vyskupų Julijono Steponavičiaus ir Vincento Sladkevičiaus gražinimo į „atitinkančias jų titulą bažnytines pareigas“ klausimą, padidinti priimamų į seminariją klierikų skaičių ir sudaryti jiems geresnes sąlygas mokytis⁵. Mirus Antanui Sniečkui, kuris buvo itin priešiškas Bažnyčiai, naujoji LSSR valdžia taip pat mažiau prieštaravo ribotų nuolaidų taktikai. Pagal Religinių kultūrų reikalų tarybos rekomendacijas parengtą konkrečių veiksmų planą LSSR MT patvirtino 1976 m. birželio 11 d.

Ribotomis nuolaidomis siekta ne tik neutralizuoti nepasitenkinimą Bažnyčios veiklos suvaržymais, panaudoti jas propagandos tikslais, bet ir išprovokuoti nesutarimus tarp nuosaikių dvasininkų ir aktyvių Bažny-

čios teisių gynėjų. Aštuntajame–devintajame dešimtmečiais reguliariai pradėtuose rengti susitikimuose su vyskupijų vadovais, dekanais, atskirų dekanatų kunigais, parapijų dvidešimtukų nariais RRT įgaliotinis aiškino, kad sovietų valdžia nevaržo tikėjimo laisvės, kad gerėti Bažnyčios ir valdžios santykiams trukdo tik kunigai „ekstremistai“, kurie kelia nepagrįstus reikalavimus ir „šmeižia tarybinę santvarką“. Tačiau tikinčiųjų teisių sąjūdis Lietuvoje, nepaisant tolerantiškesnio režimo požiūrio į religiją, toliau stiprėjo ir aštuntojo dešimtmečio pabaigoje pasiekė kulminaciją. 1979 m. pradžioje net 550 Lietuvos kunigų ir du vyskupai pasirašė protestus prieš 1976 m. patvirtintus Religinių susivienijimų nuostatus, pareikšdami, kad jie prieštarauja sąžinės laisvei, todėl yra neteisėti. Taigi apie 70 proc. kunigų stojo į atvirą konfliktą su valdžia. RRT įgaliotiniui darėsi vis sunkiau priversti kunigus paklusti valdžios reikalavimams. Tuo metu tikinčiųjų teisių sąjūdis Lietuvoje įgijo ir tam tikrą institucinę formą. 1978 m. lapkričio 13 d. Maskvoje įvykusioje neoficialioje spaudos konferencijoje buvo paskelbta apie TTGKK įsteigimą Lietuvoje. Vis aktyvesnis darėsi 1969 m. susikūrus Eucharistijos bičiulių sąjūdis. KGB ir partijos 1977 m. pradėtos aktyviai vykdyti profilaktinės priemonės, siekiant lokalizuoti Eucharistijos bičiulių veiklą, buvo nesėkmingos. Tą aiškiai parodė 1979 m. liepos 22 d. eisena į Kryžių kalną ir tradicinė eisena į Šiluvą tų pačių metų rugsėjo mėn. Masinę tikinčiųjų teisių sąjūdžio paramą aštuntojo ir devintojo dešimtmečių sandūroje vėl patvirtino keletas peticijų. Pareiškimus dėl kunigų seminarijos veiklos varžymo 1981 m. vien Telšių ir Kauno vyskupijose pasirašė 27 980 tikinčiųjų, o po prašymu dėl bažnyčios gražinimo Klaipėdoje surinkta beveik 150 tūkst. parašų.

Tikinčiųjų teisių sąjūdžio plėtros nesugebėjo sustabdyti ir represinės sovietų valdžios struktūros. Nors už „Kronikos“ dauginimą

bei platinimą 1974–1977 m. Lietuvoje buvo nuteista 10 asmenų (visi pasauliečiai), tai nepadarė didesnės įtakos jos leidybos ir platavimo procesui. Nepaisant milžiniškų sekimo sąnaudų, KGB aštuntajame dešimtmetyje taip ir nepavyko išsiaiškinti „Kronikos“ redakcijos. LSSR KGB Kauno miesto skyrius aštuntojo dešimtmečio pabaigoje pripažino, kad jie „kol kas tik fiksuoja jau įvykusius reakcingų katalikų dvasininkų ir buržuazinių nacionalistų veiklos faktus, neturėdami galimybės iš anksto išsiaiškinti jų sumanymus, planus, antitarybinės literatūros persiuntimo į užsienį kanalus“⁶. Nesugebėjimas nutraukti „Kronikos“ leidybą ir jos perdavimą į Vakarus kėlė daug galvos skausmo LSSR KGB vadovams, ypač dėl to, kad „Kronikos“ informacija per Vatikano radiją pasiekdavo nemažą visuomenės dalį. 1978 m. gegužės 31 d. LKP CK į Maskvą išsiuntė kupiną susirūpinimo pažymą, kurioje konstatuota, kad Vatikano radijo stoties lietuviškos laidos daro didelę politinę žalą respublikos gyventojams⁷. Kiek vėliau atlikta apklausa parodė, jog valdžios susirūpinimas buvo visiškai pagrįstas, nes paaiškėjo, kad šių laidų daugiau ar mažiau reguliariai klausė net 29 proc. apklaustųjų.

Pirmieji 1978 m. pabaigoje popiežiumi išrinkto Karolio Wojtyłos vieši pareiškimai ir jo sutikimas Lenkijoje 1979 m. birželio mėn., kaip rodo sovietų valdžios dokumentai, buvo viena svarbiausių paskatų imtis ryžtingesnių priemonių prieš vis stiprėjančią opoziciją Lietuvoje. Aštuntojo dešimtmečio pabaigoje išryškėjusią griežtesnę Vakarų šalių poziciją žmogaus teisių klausimu ji vertino kaip naują pasaulinį sąmokslą prieš komunistinę sistemą, kurio sudedamąja dalimi buvo laikomas ir tikinčiųjų teisių aktualizavimas. Sąmokslų teorijos stereotipų buvo ypač paveikta tuometinė SSRS KGB vadovybė su Jurijumi Andropovu priešakyje, kuris aštuntojo dešimtmečio pabaigoje įgijo didelę įtaką primant sprendimus. Reaguodamas į grėsmingus KGB signalus apie Jono Pauliaus II po-

litiką ir jo pirmąją vizitą Lenkijoje, SSKP CK Sekretoriatas 1979 m. lapkričio 13 d. priėmė specialų nutarimą „Dėl kontrpriemonių prieš Vatikano politiką socialistinių šalių atžvilgiu“. Siekiant užkirsti kelią galimam Lenkijos situacijos pasikartojimui, 1979–1981 m. Lietuvoje buvo vienokiu ar kitokiu būdu izoliuoti, t. y. nuteisti arba prievarta uždaryti į psichiatrijos ligonines, aktyviausi opozicijos dalyviai pasauliečiai. Tuo tarpu prieš dvasininkus, tikinčiųjų teisių sąjūdžio lyderius, imtis atvirų represijų režimas ir toliau nesiryžo, žinodamas, kad jų suėmimas sukeltų kur kas didesnę sąjudimą tarp tikinčiųjų.

Kovoti su jau spėjusiais plačiai pagarsėti kunigais KGB bandė klastingomis arba jų žargonu tariant, specialiomis priemonėmis. 1980 m. spalio 3 d. tokia priemonė buvo panaudota prieš TTGKK narį kun. Juozą Zdebskį; spalio 11 d. neaiškiais aplinkybėmis žiauriai nužudytas vienas iš pagrindinio periodinio leidinio „Dievas ir Tėvy-

nė“ leidėjų kun. Leonas Šapoka, o 1981 m. lapkričio mėn. taip pat neaiškiais aplinkybėmis per autoavariją žuvo LHG narys kun. Bronius Laurinavičius. Panaudoti spec. priemonę 1979 m. buvo planuojama ir prieš kun. Sigitą Tamkevičių. Dėl neaiškių priežasčių to nebuvo padaryta, pasitenkinta oficialiu prokuratūros išspėjimu jam ir kun. Alfonsui Svarinskui. Suimti ir teisti aktyviausius kunigus ryžtasi tik po Leonido Brežnevo mirties, SSKP CK generaliniu sekretoriumi tapus policinių priemonių šalininkui J. Andropovui. Suėmus kunigus S. Tamkevičių ir A. Svarinską, laisvėje likę TTGKK nariai dėl šiurkštaus spaudimo taip pat buvo priversti nutraukti savo viešą veiklą. Sustiprėjus valdžios represijoms nuo 1983 m. prasidėjo naujas tikinčiųjų teisių sąjūdžio Lietuvoje raidos etapas. Pasipriešinimas religijos laisvės suvaržymams darėsi vis konspiratyvesnis, daugiau naudotos pagrindinės veiklos formos.

Nuorodos

¹ J. Rugienio 1972 m. gegužės 25 d. raštas V. Kurojedovui, A. Barkauskui ir L. Diržinskaitei, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-181, ap. 3, b. 86, l. 69–70.

² Jurbarko rajono vykdomojo komiteto pirmininko pav. H. Tamošiūnienės 1972 m. gegužės 6 d. raštas J. Rugieniui, *ibid.*, l. 64.

³ LSSR KGB pirmininko J. Petkevičiaus pranešimas 1973 m. vasario 9 d. vykusiame operatyvinių darbuotojų pasitarime, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 3, b. 797, l. 32.

⁴ *Ibid.*, l. 4.

⁵ 1976 m. sausio 29 d. RRT patvirtintos rekomendacijos, kaip patobulinti religinių kultūrų įstatymų vykdymo kontrolę Lietuvos SSR, LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 95, l. 30–34.

⁶ LSSR KGB Kauno m. skyriaus pažyma (be datos, tačiau pagal tekste minimus įvykius galima spėti, kad ji parengta apie 1977 m.), LYA, f. K-1, ap. 14, b. 177, l. 79.

⁷ LKP CK 1978 m. gegužės 31 d. pažyma „Apie priešišką Vatikano radijo propagandą respublikoje“, LYA, LKP dokumentų skyrius, f. 1771, ap. 255, b. 235, l. 100.